

Andreja Žele

Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, ZRC SAZU, Ljubljana

UDK 811.163.6'37:811.16-051"195/20"

O vplivih slovanskega jezikoslovja na obravnavo nekaterih skladenskih pojavov v slovenščini

V prispevku je opozorjeno na sodobnejše in aktualne vplive slovanskega jezikoslovja pri obravnavi nekaterih pojavov v slovenski skladnji, zlasti od druge polovice 20. stol. naprej. Osredinjam se na slovanske jezikoslovce in na nekatera njihova dela, ki so (bila) odmevnejša tudi v našem jezikoslovju.

The paper draws attention to the most recent influences of Slavic linguistics on the discussion of certain syntactic phenomena in Slovene, especially since the second half of the 20th century. The focus is on the Slavic linguists whose work has had the most marked influence on linguistics in Slovenia.

Jezikoslovnoteoretične vplive, ki so v začetku 19. stol. dosegli znanstveno raven z J. Dobrovskim,¹ lahko predstavimo pri obravnavah povedja kot organizacijskega jedra manjših ali večjih besedilnih enot in znotraj povedja tudi pri obravnavah povedkovniškosti in prostomorfemskosti v slovenščini; nadaljnji vplivi slovanskega jezikoslovja (tudi zaradi sistemske sorodnosti jezikov zlasti čeških, slovaških, ruskih in poljskih teorij) v 20. stol. so v slovensko jezikoslovje najprej uvajali strukturalno jezikoslovje, vzporedno in mestoma dopolnjujoče se je uveljavljal tvorbeno-pretvorbeni vidik in z večjim poudarjanjem členitve po aktualnosti še funkcijski vidik proučevanja jezika,² ki je v vzajemno obravnavo ravnin intenzivneje vključil besedilo. Besedilotvorje je samo še dodan člen v verigi pretvorbenih povezav med morfemi, besedami, besednimi zvezami in stavki; besedilo namreč zaobseže oz. vključuje vsa merila – od fonoloških pojavov oz. intonacije do členitve po aktualnosti, od morfema in naglašene besedne oblike do besednega reda.

Prevladujoče in tudi eksplicitno izražene vplive na slovensko skladnjo lahko torej strnem v strukturalno-funkcijsko usmeritev; odločilen je bil vpliv strukturalnega jezikoslovja s poudarjanjem sistemske in posledične funkcijske – vzporedno s strukturalizmom se je razvijalo funkcijsko jezikoslovje, ki si je za izhodišče izbralo strukturalno proučevanje jezika. Univerzalizacija medsebojnih pomensko-skladenjskih razmerij med jezikovnimi enotami, med jedrnim in odvisnim členom, med stalnico in spremenljivko na vseh jezikovnih ravneh je strukturalizem usmerila tudi v glosematiko. V okviru zgolj jezikovnih zmožnosti pa je celostna vzajemna površinsko-globinska in hkrati slovnično-pomenska obravnavna zaobsežena v ruskem modelu smisel – tekst, ki je vključen

1 B. Havránek (1953: 108–109) ugotavlja, da je vpliv slovnice J. Dobrovskega *Ausführliches Lehrgebäude der Böhmi-schen Sprache* (1809) in *Institutiones linguae Slavicae dialecti veteris* (1822), ki naj bi bili (posebno glede ločevanja besedotvorja in oblikotvorja) splošno priznani vzorec slovanskim slovniciam celo prvo polovico 19. stol., posebno opazen pri P. Dajniku in F. Metelku.

2 Funkcijski vidik praške šole lahko posplošimo v tezo, da ima lahko vsaka jezikovna ravnina svojo lastno skladnjo. Šola Petra Sgalla, ki se je razvila in delovala v šestdesetih letih 20. stol., je s svojo globinsko-površinsko obravnavo odvisnostnega drevesa stavčne povedi neke vrste alternativa tvorbeno-pretvorbenim opisom N. Chomskega.

v obravnave I. A. Mel'čuka in E. V. Padučeve. Apresjanov (Ju. D. Apresjan 1967) model pomen ↔ besedilo pa temelji na oblikovanju slovnično pravilnih stavkov in hkrati na zmožnosti ugoditi pomen-skim zahtevam besedila – skladno s sodobnim pomenoslovjem se osredotoča na pomen stavčne povedi in skuša postaviti standardna pravila za pretvorbe oz. za splošne pomenske ekvivalente.

Različne veje strukturalno-funkcijske obravnave jezika so se sintetizirale v posodobljene uni-verzalne funkcijske opise jezikov. Metodologija tvorbeno-funkcijskega opisa stavčnih zgradb je v češki in slovaški skladnji razvila sodobno teorijo tvorbeno-pretvorbene-funkcijskega popisa jezika (»funkčni generativni popis« /FGP/, MM 2006: 182). Po P. Sgallu (1986: 87) je stavek ne glede na uresničitev absolutno dejstvo, medtem ko je besedilo vedno na novo tvorjena stvarnost – tudi zato besedilo nikoli ne more biti preprosto seštevek stavčnih povedi, ampak je kot koherentno-kohezivna enota lahko bolj ali manj popolna ali pa samo delna uresničitev sistema.

Vidnejši predstavniki novejšje strukturalno-funkcijske usmeritve so F. Daneš, J. Panevová, E. Hajičová, P. Sgall. Našteti avtorji zagovarjajo dosledno večravninskost obravnav, pri čemer je v razmerju med obliko in pomenom, tj. pri večpomenskosti slovničnih oblik, pomembno načelo t. i. nesomerne dvojnosti oz. asimetričnega dualizma.

Težnja uloviti pomensko zgradbo stavkov in besedil tudi v izrazno/formalno zgradbo je v zad-njih dveh desetletjih dobila še nov smisel, in sicer v skladenjski formalizaciji za potrebe računal-niškega jezikoslovja – npr. posledica skladenjsko označenih besedil je korpusno izdelan valenčni slovar čeških glagolov (Lopatková 2008).

1 Povedkovniškost

Aktualna trenutna stanjskost je v slovenščini navadno izražena z zloženim povedkom – prvotna povedkova raba namreč izpostavi samo določene pomenske sestavine, saj povedkovniki niso nič drugega kot pomenske determinante povedkov, zato ostajajo na stavčnočlenski ravni (priložnost-na bolj ali manj nepolnopomenska skladenjska raba ne more biti besednovrstno odločilna). Tako funkcijska kot pretvorbena slovničska potrditve povedkovnik kot skladenjskopomensko kategorijo (in ne še besedno vrsto) – s pomensko-izraznega vidika je torej povedkovnik kategorialni sem/semem, ki skladenjskopomensko dopolnjuje glagole v povedku in je zato hkrati tudi stavčnočlen-ska kategorija. Aktualnopovedno je češko ločevanje med predikatom, ki označuje samo pomen, in predikatorji, ki vključujejo pomen in obliko; oblikovno so tako predikatorji lahko nezložene osebe-ne glagolske oblike polnopomenskega glagola ali zloženi povedki s slovnično vezjo in povedkovim (predmetnopomenskim) določilom. Pri slednjih je pomembno tudi položajsko merilo – pri poved-kovniku se ta skladenjskopomenska kategorija prekriva s kategorijo predikativnosti in hkrati s ka-tegorijo stanja (iz ruskega jezikoslovja 'kategorija sotojanija').³

3 Ruska slovnica (*Russkaja grammatika, 2 Sintaksis*, Moskva 1980: Nauka, N. Ju. Švedova idr.) predikativnost opre-deljuje kot skladenjsko kategorijo (86), v zvezi s tem so izpostavljena 'formalno-semantična razmerja' (372). Sploh pa je v slovanskem jezikoslovju tudi jezikoslovnoizrazijsko uveljavljena t. i. kategorija predikativnosti (prim. R. Simeon (1969: 641). Češka slovnica (*Mluvnice češtiny, 2 Tvarosloví*, Praha 1986, M. Komárek, J. Kořený idr.) sicer uporablja samostojno poimenovanje predikativ, vendar ga znotraj povedja oz. povedka opredeljuje samo kot kategori-jo stanja 'kategorie stavu' (195). Po A. V. Isačenko (1954: 255) t. i. 'kačestvennoe sostojanie'. Kot orientacijsko določevalno merilo za povedkovnik A. V. Isačenko (1954: 250) navaja tudi povedkov prilastek, ki je z izražanjem 'spremstvenega stanja' pomenskaskladenjsko soroden povedkovniku – to dokazuje s pretvorbenim razmerjem med

Skladenjski pomen stanjskosti oz. t. i. stanjske prislove še posebej poudarja sodobno češko jezikoslovje.⁴

Tipični povedkovniški skladenjski pomen stanjskosti in posledične lastnostnosti potrjujejo tudi drugotne izpeljave v samostalnike na *-ost*.⁵

Funkcijskost povedkovnika, in ne (še) besednovrstnost (povedkovnik oz. povedkovo določilo je torej vmesna stopnja leksikalizacije v drugotne/metaforične pomene), posredno potrjuje vezljivost, ko skladenjskopomenske zmožnosti povedkovnika (stanjskost, dejanjskost ali posledično lastnost) veže na povedkovo vlogo; v češkem jezikoslovju je to opredeljeno kot 'komplementarna obligatorna determinacija'.⁶ Tako funkcijske kot tvorbeno-pretvorbene lastnosti povedkovnika znotraj povedka izpostavijo po L. Hjelmslevu tudi povezovalno povedkovniško vlogo hkratnega medsebojnodvisnostnega razmerja med povedkom in osebkom,⁷ tako da vzročno-posledično preneseni oz. metaforični pomeni v okviru povedka izstopajo iz izhodiščnih pomenov in se na novo dodane pomenske sestavine na skladenjskofunkcijski ravni opomenijo in hkrati posplošijo v povedkovnik.⁸ Npr. nečloveške lastnosti se posplošijo na človeka, npr. *Bolnik je ves trhel, Ta človek je votel*, in obratno, npr. *Vreme je spodobno/prijazno* ipd.

V češki strokovni literaturi je povedkovnik opredeljen kot nekakšna heterogena skupina besed s skupno skladenjsko vlogo.⁹ Zato povedkovnike glede na to, katere slovnične (oblikoslovne)

Sin se je vrnil bolan – Sin se je vrnil. Bil je bolan ipd. Pri nas F. Jakopin (1968: 334–335) brezosebne predikative (v ruščini je to 'kategorija sostojanja') pomensko deli na a) stanje v naravi, b) stanje v okolici, c) psihično stanje človeka, č) modalno obarvano stanje, d) ocenitev in ugotovitev položaja in e) moralna in etična ocena.

- 4 F. Čermák (2001: 143) previdno ugotavlja, da povedkovniki niso prava besedna vrsta, temveč v povedkovniški vlogi nastopajo druge besedne vrste – torej gre samo za poimenovanje specifične skladenjskopomenske vloge v povedku. Z oblikoslovno-skladenjskega vidika M. Čechová idr. (1996: 73, 272) govorijo o povedkovnikih kot o neglagolskem delu povedka »[...] predikativa plni funkcii neslovesne časti slovesne-neslovesného přísudku (predikátu) [...]« (73) in »jmenná část sponově-jmenného přísudku« (272) in navadno se jih opredeljuje kot možno podskupino prislovov.
- 5 Po A. V. Isačenkú (1960: 567–568) pa so samostalniške tvorjenke na *-ost* dodatna potrditev prevlade lastnosti v povedkovniški rabi.
- 6 Več o opredeljevanju 'komplementarne obligatorne determinacije', ki naj bi izhajala iz glagolske intence oz. glagolske zahteve po obveznem pomenskem dopolnilu, v kolektivnem delu *Čeština – řeč a jazyk* avtorjev M. Čechové idr. (Praha 1996: 250–251). Tako je npr. pridevnik v povedkovniški vlogi nosilec vezljivosti (Valenzträger), v klasični besedni zvezi pa vezljivostni člen (Valenzpartner).
- 7 Po L. Hjelmslevu (*O základech teorie jazyka*, Praha, 1972, 28) do medsebojnodvisnostnega/interdependenčnega razmerja, tj. do križanja stavčnostrukturne vezljivosti in besednozvezne odvisnosti, lahko prihaja samo v predikacijski sintagmi – v teh primerih govorimo o medsebojni/dvosmerni odvisnosti.
- 8 O metaforah v leksikalni semantiki gl. v članku A. Vidovič Muha Čas v besedi – Tipologija leksikalne večpomenskosti (2000a: 85–109).
- 9 Novejša slovenska jezikoslovna literatura (prim. Vidovič Muha 2000b: 32) povedkovnik uvršča med dopolnjevalne stavčnočlenske besedne vrste in hkrati opredeljuje povedkovnik kot pomenski dopolnjevalni del povedka. Pridevnik, samostalnik v predikativni vlogi izgublja oz. postanejo nerelevantne kategorialne pomenske sestavine, kot so spol, sklon, števost. Glede na osebo *Slovenska slovnica* (2000: 412) ločuje t. i. osebni povedkovnik, ki se rabi ob pomožniku vseh treh oseb, npr. *Tiho/všeč sem/si/je* nasproti brezosebne povedkovniku, npr. *Groza/Strah (me) je bilo* ipd. Ker je skupna lastnost povedkovnikov, da pomenijo stanje ali lastnost, prehodni povedkovniki pa izražajo različna razmerja oz. odnose, je od tipičnih glagolskih kategorij poleg vezljivosti ohranjen tudi naklon. Nestalnost kategorialnih lastnosti v predikativni vlogi pa posledično vpliva na nestalnost oz. nedoločljivost besednovrstne vprašalnice za povedkovnik. Npr. I. A. Meščuk (1995: 163, 263) pri opredeljevanju ostaja samo na skladenjskopomenski ravni, ko govori o predikativni vlogi, predikativnem členu in o predikativni kratki obliki pridevnika. Ruska slovnica (*Russkaja grammatika*, 2 Sintaksis, Moskva 1980: Nauka, N. Ju. Švedova idr.) uporablja izraze povedkov pridevnik, povedkov samostalnik

kategorije posameznih besednih vrst vključujejo oz. ohranjajo in predvsem glede na obliko teh povedkovnikov na površinskoizrazni ravnini, lahko opredelujemo in označujemo še z dodatnim prilastkom pridevniški, prislovni ali samostalniški; najtemeljitejša in najboljšejejša je posredna primerjalnoslovanska potrditev pridevniških povedkovnikov, ki je dodatno pomenskokategorialno utemeljevana s pridobljeno pridevniško vezljivostjo.¹⁰ Za korak proti besednovrstni osamosvojitvi češko jezikoslovje uporablja že kar izraz 'leksikalna osamosvojitev' (*Mluvnice češtiny* 1986: 76).¹¹

1.1

Močno skladenjskopomensko merilo za potencialno povedkovo rabo je še prehodni predložnomorfemski pridevnik – trenutno oz. priložnostno stanjsko razmerje do koga/česa navadno izraža a) razmerje meritve/mere (*vreden za, znan po, priden za, blazen od*), b) primerjalno razmerje (*primeren za, prikladen za*) in c) naklonsko razmerje vrednotenja stanja/lastnosti (*privržen/sovržen komu/čemu, zmožen za*). Pri predložnomorfemskih pridevnikih v zloženem povedku izrazito prevladuje tožilniška vezava: *Ves divji je nanj, Je dober za delo, Jezen je na vse, Je pripraven za delo, Je rojen za to vlogo, Je prisiljen v sodelovanje*.

1.2

Povedkovniškost je glede na stopnjo glagolske pomenske oslabiljenosti vprašljiva ob faznih glagolih, npr. *začeti (se), odvijati se, izbruhniti*, in ob nepolnopomensko rabljenih glagolih ravnaja s pomenom načina, npr. *obnašati se, delati se, zdeti se, izgledati, ravnati* ipd., kjer so pomen-

'skazuemoe-prilagatel'noe' ipd. Tudi slovaška skladnja (npr. J. Orlovský, Bratislava 1965, 67, *Morfológia slovenského jazyka*, Bratislava 1966, 209) govori samo o imenskem delu povedka, ravno tako R. Katičič v *Sintaksi hrvatskoga književnog jezika* (1986: 37). Češka slovnica (*Mluvnice češtiny, Skladba 3*, Praha 1987: Academia) uporablja izraze kot samostalniški predikativ, pridevniški predikativ – »predikativ substantivni« (222) ipd., pa tudi 'imenski del/izraz glagolsko-imenskega povedka' »jmenná část / jmenný výraz slovesně-jmenného predikátoru« (gl. *Větné vzorce v češtině*, F. Daneš idr., Praha 1987, 48; *Składba češtiny*, M. Grepl idr., Votobia 1998, 212–215). Poljska slovnica (*Morfologia*, 1984: 35, 56; *Składnia* 1984: 44, 49, 107, 156) uporablja 'predikativna vloga' ali najpogosteje kar oblikovno-izrazno opredelitev 'povedkov izraz' ('funkcja predykatywna«, »w funkcji orzecznika«, »wyrażenie predykatywne«).

10 Zgodaj je na skladenjskopomenski prevzem povedkovih lastnosti in posredno tudi na pridevniško intenco opozoril V. V. Vinogradov (1947: 402–405) z zgledi *vesel, zmožen, dolžen, neprijeten, namenjen, prepričan, očiten* in ugotavlja skladenjskopomenski prevzem povedkovih lastnosti. V sorodnih slovanskih jezikih, npr. v hrvaščini (Katičič 1986: 125–127) so naštetih pridevniki, ki lahko v povedku smiselno nadomeščajo glagolske oblike: – z rodilnikom: *pun, sit, gladan, žedan, željan, dostojan, vrijedan*; – z dajalnikom: *vješt, ravan, drag, mio*; – z orodnikom: *zadovoljan, izobilan, bogat, siromašan*; v slovaščini (*Morfológia slovenského jazyka* 1966: 209–210) se govori o intenci pridevnika: – z rodilnikom: *željen, zmožen, udeležen, poln, sit, lačen, zaveden, /ne/vreden*; – s predložnim tožilnikom: *lakomen na premoženje, dovzetan za vraže, izveden za vse*; – z dajalnikom: *zvest, potreben, znan, primeren, oddan, poslušen, naklonjen, soroden, podoban, tuj, oddaljen, pristopen*; – z orodnikom: *zaseden z*; – primernik in presežnik sta zaradi primerjave vedno vezavna: *najboljši med vrstniki* ipd.

11 Sintagmatsko-paradigmatske potrditve za vsaj delno leksikalno osamosvajanje povedkovnikov so izražene v slovnica sorodnih slovanskih jezikov: *Morfológia slovenského jazyka* (1966: 200–201, 205–210), *Muvnice češtiny 2 – Tvarosloví* (1986: 20–21, 67–68, 75–77, 172–174, 194–202, 253–254, 384–387) in *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika – Nacrt za gramatiku* (1986: 35–41, 98, 125–127, 474). Npr. že A. V. Isačenko (1954: 250) kot dodatno, predvsem skladenjskopomensko, določevalno merilo za povedkovnike navaja tudi skladenjsko vlogo povedkovega prilastka, ki je z izražanjem 'spremljenega stanja' pomenskoskladenjsko soroden povedkovemu določilu. To dokazuje s pretvorbenim razmerjem med *Sin se je vrnil bolan – Sin se je vrnil, Bil je bolan* ipd.

skoskladenjsko obvezna prislovna določila navadno opredeljena samo kot povedkovniška podskupina s prostorsko-časovno-načinovno vrednostjo. Po R. Katičiču (1986) bi rekli, da ta določila povedek natančneje določajo – 'pobljže određuju'.

H. Křížková (1968: 104–105) ima poleg término objektová determinace tudi adverbialní determinace ali tudi objektové/adverbialní determinanty. Ravno tako ima N. Ju. Švedova (1964) poleg poimenovanja determinirujuščij objekt tudi determinirujuščeej obštojatel'stvo, ki lahko tvori tudi t. i. predikativnyj minimum predloženiya = povedkov minimum stavka (Ju. D. Apresjan 1964: 47).¹²

2 Prostomorfemskost

In če so povedkovniki prosti korenski morfemi povedka, so predlogi in zaimki lahko prosti morfemi navadno glagolov. Ravno težnja po natančnosti in analitičnosti sporočanega vodi tudi k pogostejši prostomorfemski uporabi glagolov.¹³

Prostomorfemskost izpostavlja tudi izjemne mejne primere, kamor sodijo tudi vezavnodružljiva predložna prislovna določila načina tipa *delati z veseljem* s primično pretvorbo *veselo delati* nasproti primičnovozljivim *delati strojno/ročno* ipd.¹⁴

Kako glagolski pomen odloča o izbiri predložnega morfema, kažejo npr. zgledi *delati na projektu* (pov. dol.): *govoriti za/ o njega/njem* (obvezno dol.): *klestiti s šibo* (neobvezno dol.).¹⁵

2.1

Vloge prostih morfemov v predložnomorfemskih glagolih pri izbiri določil kot izraziteljev udeleženskih vlog je treba obravnavati tako s stavčnočlenskega kot sporočevalnega vidika. Pomembnost členitve po aktualnosti za določanje skladenjskih vlog v okviru enostavčne povedi potrjuje

- 12 Češka vezljivostna teorija, gl. *Mluvnice češtiny – Skladba* (1987: 18, 38, 254), takšne primere označuje kot »syntagmata rozvitá« nasproti s »syntagmata valenčni«. Izprivedniška prislovna določila načina so opredeljena kot skladenjsko obvezna dopolnila (t. i. 'skladenjska relevantca', ki oblikuje 'obrobni/stranski tip (okrajovj typ) stavčnega vzorca'). Ruska vezljivostna teorija pa jih označuje kot 'določnostno odvisnost' v nasprotju z 'udeležensko odvisnostjo', gl. Ju. D. Apresjan (21995: 51, 130).
- 13 Težnja po označevanju 'samodelovanja', ki praviloma zožuje vezljivostno polje glagolov, odpira pomenskosestavinsko uskladitev prostomorfemskega se s predpionskimi obrazili *za-*, *z/-s*, *na-* in *raz-* s pomenom faznosti (začetnosti/končnosti) ali stopenjskosti oz. mere dejanja, npr. *zahoditi se*, *zajesti se*, *zjeziti se*, *zjesti se*, *shladiti se*, *nagledati se*, *najesti se*; *razhoditi se*, *razjeziti se*, *razjesti se* ipd. Na isti jezikovnosistemski pojav oz. na pomenskosestavinsko uskladitev se z določenimi predpionskimi obrazili, ki so ista kot v slovenščini, opozarja češka slovnica (1986: 396–405). V primerih kot *specializirati se v jezikoslovju* in *specializirati jezikoslovje* pa ne gre za prostorsko-časovno prehajanje dejanja na drugega udeleženca, ker ta drugi udeleženec z udeležensko vlogo vsebine dejanja (Vsd) samo natančneje določa vsebino dejanja v povedju. O možnosti tožilniške vezave lahko govorimo samo v primerih vsebinskega udeleženca, medtem ko se živi delujoči udeleženec izraža z orodniško vezavo, npr. *solidarizirati z junakom* ipd.
- 14 Upravičenost obveznega primika potrjuje R. Mrázek (1976) z zvezo »sil'noe primykanie«; posredno potrditev imamo tudi v SSB, 20: »Skladenjski pomen je vezavni s tožilnikom in primični.«
- 15 O tem oz. o t. i. glagolskih morfemih je že v štiridesetih letih pisal V. V. Vinogradov (1947: 678). Govori o »glagol'nyh priklejkah«, ki izražajo predložno prehodnost glagolov. Pri nas pa je prostomorfemskost eksplicitno najboljše obravnaval J. Toporišič (1982: 53). R. Katičič (1986: 123) sicer samo posrednim opozarjanjem na različne skladenjsko-pomenske vloge predlogov hkrati priznava glagolske predložne proste morfeme, ko pravi: »[...] Za izbor priložne oznake dosta je znati što koji prijedložni izraz znači. Da bi se izabrao objekt, nije važno znati što koji prijedložni izraz znači, nego valja znati koji glagol uza se traži prijedložni izraz, i kakav [...]«. Tudi slovaška skladnja (gl. *Morfologija slovenského jazyka*, Bratislava 1966, 619) ugotavlja, da je predložni pomen odvisen od glagolskega in zato je od glagola posledično odvisna tudi izbira ustreznega udeleženca.

Z. Topolińska, ko pravi, da določeno propozicijsko povedje z določenim številom udeležencev lahko tvori različne povedi, odvisno od aktualizacije posameznih udeležencev oz. od namena sporočila.¹⁶

Z vidika stavčnočlenskosti je orodnik tisti, ki izraža najtežje določljivo razmerje med (predložnim) predmetom in prislovnim določilom/dopolnilom načina.¹⁷ Pri orodniku lahko govorimo o koliziji oz. neupravičenem prekrivanju predmetnega in prislovnodoločilnega orodnika (Uličný 2000: 20). Zadrege pri stavčnočlenskih opredelitvah izraža npr. oznaka prislovno določilo orodja/sredstva. Sredstvo in orodje dejanja imata kot določili lahko z vidika strukturnoskladenjske hierarhije različni oblikoslovnoskladenjski vlogi (prim. Apresjan 21995: 128), npr. *Šivati hlače s črno nitjo na šivalnem stroju* ipd.

Orodnik kot sredstveni predmet ali kot prislovno določilo orodja pretvorbena določata E. V. Padučeva in R. I. Rozina (1993). Avtorici ugotavljata, da orodnik izraža sredstvo, ko ostaja poved smiselna tudi po površinskoizrazni pretvorbi orodnik > imenovalnik, npr. *Dokumente je spel s sponko* > *Sponka spaja dokumente*; če pa orodnik izraža orodje, poved po površinskoizrazni pretvorbi orodnik > imenovalnik ni več smiselna, npr. *Dokumente je spel s spenjačem* > **Spenjač spaja dokumente*. Pretvorbe iz orodnika v imenovalnik ali tožilnik kot merilo za ločevanje med predmetnim in prislovnodoločilnim orodnikom (verjetno tudi pod vplivom Padučeve) navaja tudi D. Buttler (1976: 163–186).

V primerih kot *Ona je zagrnila okno z zaveso* : *Zavesa zagrinja okno* po pretvorbi udeleženeč zavesa združuje udeleženski vlogi vršilca in sredstva dejanja (Vd ∩ Sd). Sicer pa tudi ob procesnih in dogodkovnih glagolih premikanja lahko trdimo, da pomen prevoznega sredstva navadno združuje sredstvo in mesto dejanja (Sd ∩ Md), npr. *peljati se z avtobusom* (Ju. D. Apresjan 21995: 128, 140).¹⁸ Prvotno *orodniško sredstvo dejanja*, navadno je to prevozno sredstvo, zaradi lastne aktivnosti oz. izvornosti dejanja lahko po metonimični/metaforični pretvorbi nastopa tudi v vlogi osebka, npr. *Pripeljal se je z avtobusom*, *Avtobus ga je pripeljal* (Páleš 1990: 35). Ta pretvorbena zmožnost sredstva dejanja nastopati v osebki vlogi ga, vsaj pogojno, uvršča v vezljivostno polje glagolov premikanja.

V primerih, ko je orodniški udeleženeč bolj snov kot sredstvo in je zato še bolj upravičeno predmet;¹⁹ odločitev, ali je nekaj snov ali sredstvo, pa je seveda izvorno odvisna od glagolskega

¹⁶ Gl. Z. Topolińska (1981: 8): »[...] The same proposition could constitute different utterances depending on how it is actualized, i. e. depending on its referential quantification and on its functional perspective. [...] actualization implies the presence of quantifiers referring to objects (QO) and/or quantifiers localizing in time (QT) in the semantic structure of the utterance [...].«

¹⁷ V drugi polovici sedemdesetih let v okviru vezljivosti v sodobni poljščini npr. D. Buttler (1976: 163–186) pri orodniku v skladenjski vlogi predmeta (narzędnik w funkcji dopełnienia) z vidika glagolskega pomena govori o bližjem dopolnilu (dopełnienie bliższe) – tj. o obveznem določilu. Za orodnik v skladenjski vlogi prislovnega določila (narzędnik w funkcji okolicznikowej) pa z vidika glagolskega pomena govori o okoliščinskih pomenskih razmerjih (określone znaczenie relacyjne) in o slabi vezavi (slaba rekcja). V poglavju o predložnih zvezah – V. *Konstrukcje przyimkowe* (187–215) v primerih predložnega glagolskega morfema ali (predložnega) predmeta govori o 'predložni vezavi glagola' (reakcja przyimkowa czasowników), pri predložnih prislovnih določilih pa o okoliščinski vezljivosti (określona walencja). Orodnik kot (predložno)sklonsko določilo, ki označuje prehodni tip med vezljivostnimi in nevezljivostnimi stavčnimi členi, natančneje in primerjalno uporabno tudi za slovenščino obravnava *Mluvnice češtiny – Skladba 3* (1987: 190–192).

¹⁸ Takšno delitev glagolov premikanja povzeman po F. Danešu (1987: 88–119), v poglavju *Vzorice se slovesy pohybu*.

¹⁹ J. Orlovský (21965: 372) zagovarja pravilo, da če je orodnik zamenljiv s tožilnikom, ima skladenjsko vlogo (predložnega) predmeta. Če pa orodnik ni zamenljiv s tožilnikom, ima skladenjsko vlogo prislovnega določila, npr. *šuhat nohami*

pomena, npr. *polniti kad z vodo* (snov) : *umiti kad z vodo* (sredstvo), *obmetavati ograjo s kamenjem* (sredstvo in snov).

2.2

T. i. sestavljeni udeleženci so zaradi dvoje udeleženske vloge tudi dvojna vezljivostna posebnost, ker navadno zaradi njihove visoke stopnje vršilskosti en sestavni del udeleženca prevzame vodilno udeležensko vlogo vršilca/nosilca dejanja, drugi sestavni del udeleženca pa je v vlogi vezljive okoliščine načina dejanja, npr. *Božal ga je z očmi* (kako? => z očmi) – v teh primerih možna pretvorba *Njegove oči so ga božale* samo še potrjuje del telesa oz. organ kot delujoči del osebka; sicer delujoči osebki del v orodniku obravnavamo kot kvazivezljivost delnega (telesnega) delovalnika, npr. *Mahal je z roko* (kako? = kvazivezljivost) se tako pomensko in slovnično razlikuje od *Maha z robcem* (s čim? = prava vezljivost). V tovrstnih primerih Ju. Apresjan (21995: 129, 165) govori o osebki vezljivosti (subjektnaja valentnost), ki vključuje 'osebo' in 'vršilskost'.²⁰ Za protiutež sestavljeni 'vršilskosti' prek zgleda *Naprava melje brez električnega priključka* lahko dodamo sestavljeno 'sredstvenost', po Ju. Apresjanu (21995: 165) 'objektnaja valentnost', v npr. *Kolesari kar brez balance*, kjer je podrejena sestavina, npr. *električni priključek* ali *balanca*, vezljiva okoliščina orodja.

3

Vezljivost in vezljivostna razmerja so pojavi univerzalnega jezikoslovja – t. i. pomenska intenca in valenca leksemov so vsesplošni jeziko/slo/vni pojav.²¹ Neizražena vezljivost pa potrjuje vezljivost kot besedilni pojav – šele besedilo namreč dopušča oz. omogoča neizraženo vezljivost. Jasno merilo elipse oz. izpusta ponuja dialoško besedilo (Sgall 1986: 130). Elipsa je besedilni pojav in pogoj za elipso oz. izpust pa je ohranitev nedvoumnosti sporočanega – ne smemo izpuščati v primerih kot *Njegova poezija je boljša kot (njegova) glasba*; stavčna poved brez besedice *njegova* (v oklepaju) lahko dobi drugo sporočilno razsežnost (o tem prim. Padučeva 2007: 176).

Zmožnost nedoločnega in določnega izpusta oz. udeležensko ali neudeležensko opredeljene elipse pa je odvisna od vezljivostnih zmožnosti vključenih glagolov, tako imajo glagoli kot *jesti*, *piti*, *brati*, *peti*, *graditi* ipd. zmožnost udeležensko nedoločne ali določne elipse, npr. z udeležensko nedoločno elipso sta primera *Leon je bral*, *Leon je nekaj bral* nasproti udeležensko določni elipsi v *Leon si je izposodil Schubertovo pesem. Potem je pel*. Določnost ali nedoločnost izpusta, ki hkrati pomeni tudi aktualnost ali neaktualnost izpusta,²² je vezana na obveznega ali neobveznega udeleženca (Uo/n), npr. *Ta zavida* (komu? – elipsa obveznega udeleženca (Uo)) *vsako stvar*, *Kar*

– *šúhat' nohy* => (predložni) predmet. V slovenščini v pomenu 'drgniti' ali 'drsati' to ne gre, ker sta orodnik in tožilnik pomenskorazločevalna. Podobno še *krútit' hlavou* – *krútit' hlavu* (v slovenščini se v pomenih 'vrteti, sukati, obračati' uporablja tožilnik, npr. vrteti glavo).

20 F. Daneš (1987: 89 >) t. i. sestavljene udeležence z navadno dvema udeleženskima vlogama komentira kot primere, ko se povedki z isto pomensko formulo povedja (SF – sémantická formule) razlikujejo glede na t. i. izbirne/selektivne pomenske težnje udeležencev (»selekcni sémantické tendence participantů«).

21 Po mnenju Vjačeslava V. Ivanova (2004: 16) tovrstni splošni jezik/slo/vni pojavi omogočajo, da lahko govorimo o t. i. univerzalni slovni.

22 V zvezi z izpuščanjem obveznega udeleženca P. Sgall (1986: 130–131) govori o aktualni elipsi.

naprej samo išče (koga/kaj? – elipsa obveznega udeleženca (Uo)), *Znanstveniki svarijo* (koga/kaj? – elipsa neobveznega udeleženca (Un)).

Pomenska vezljivost lahko ostaja »neubesedena vezljivost« (Šmelev 1998: 169) pri leksemih kot šolar (*Tone je šolar* (, vendar ne vem, katero šolo obiskuje)), *rojak*, *tujec*, *neznanec*, *drugove-rec*; tovrstni skladenjski izpust oz. neizraženost je dopustna in celo tipična pri samostalnikih, ki že sami izražajo razmerja, npr. *mož*, *žena*, *brat*, *sestra*, *mati*, *oče*, *sin*, *hči*, *vdovec* ipd., npr. *Mož mi je doma povedal, da ...*; v primerih *Žena je s sodelavcem odšla v Ljubljano* je mišljena 'žena govorečega avtorja'; pri teh samostalnikih nenujna pomenska vezljivost sovпада s skladenjsko neobvezno in izrazno opustljivo vezljivostjo, tako da lahko govorimo o t. i. »fiktivni vezljivosti« (Šmelev 1998: 169).

3.1

V okviru desne vezljivosti so vezljivostna posebnost t. i. notranji udeleženci, ki so že vključeni v glagolski pomen in so zato neobveznovezavni, npr. *Pel je celo pesem*. Tožilnik je kot najbolj tipična vezavna oblika in s svojimi oblikoslovnimi merili tudi dovolj splošna (v tožilniku so lahko vse pregibne besedne vrste in tudi nedoločniki), tako da deluje kot sistemsko nezaznamovano izrazno sredstvo. Tudi današnja vezljivostna usmeritev slovenščine gre še vedno v tožilniško vezljivost.

Pomen tožilnika je ozkopomensko in neposredno povezan z glagolskim pomenom, tako da dopušča celo izpust glagola, npr. *Ti pa kar najdražje čevlje*, in zato ravno v okvirih tožilniške vezavnosti najjasneje ločujemo obvezno pomenskoskladenjsko vezljivost od neobvezne pomensko-skladenjske vezljivosti, npr. *Vodilni je razložil načrt. Učitelj predava (snov)*.²³

3.2

Povedkove udeležence in z njimi tudi (pomožno) povedkovodoločilno vezljivost opravičujejo primeri z vsebinskimi udeleženci, ki natančneje lastnostno oz. načinovno opredeljujejo povedkov glagol, npr. iz športa *On plava kravl in metuljčka* (nasproti že lastnostno rabljenim *On drsa posamezno / v paru < drsati kot posameznik / drsati s kom v paru*). Poleg tipičnih primerov s športnega področja so še primeri tipa govoriti slovensko. Tudi povedkovi udeleženci se delijo na povedkove delovalnike (s konkretnim/denotatnim pomenom – po Ju. D. Apresjanu je to 'nemotivirana obvezna vsebinska vezljivost'), npr. *hekersko delovati, izvidniško se gibati*, in povedkove okoliščine (z abstraktnim/nedenotatnim pomenom), izražene z izpridevniškimi prislovi, npr. *dobro kuhati, lepo slikati* ipd.²⁴

4

Zmožnost jezika izražati tudi samo izrazno/formalno stavkotvorno razmerje z brezosebnimi glagoli s tretjeosebno/določno (in hkrati formalnoosebkovo) glagolsko obliko za tretjo osebo ednine

²³ V okviru tožilniških določil imamo tudi splošno/minimalno predmetno določilo (ta términ je uvedla češka vezljivostna teorija, prim. Kořenský 1984: 19–20), ki je zaradi splošnosti pomensko izpraznjeno; npr. v *Janez rad bere* (–) ipd.

²⁴ V. S. Hrakovskij (1985: 5–8) ima 'konstrukcije s povedkovimi delovalniki' (»konstrukcii s predikatnymi aktantami«), izpridevniški prislovi pa so predstavljeni tudi kot 'konstrukcije s širšim obsegom' oz. kot 'konstrukcije s povedkovo okoliščino' (»konstrukcii s predikatnym sirkonstantom«).

srednjega spola je najbolj navadna in zato hkrati najbolj eksplicitno izražena v stavčnih povedih o naravnih pojavih. Ravno v zvezi s stavki o naravnih pojavih oz. z vremenskimi stavki kot najtipičnejši enodelnimi brezoseb(kov)nimi stavki je ugotovitev, da brezoseb(kov)ni stavki sodijo bolj v logično kot v slovnično kategorijo, v kolikor ju lahko sploh dovolj jasno ločujemo.²⁵

Vsi vremenski oz. naravnopojavni stavki imajo zaradi slovničnega vzpostavljanja stavkotvornega sporočanja t. i. formalni osebek.²⁶ Stavkotvornost vremenskih stavkov namreč temelji na pomenskopodstavnem/propozicijskem povedju, ki s tretjeosebno obliko slovničnoformalno (brez konkretne osebe kot prisojevalne kategorije) zadosti stavkotvornim pogojem oz. zahtevam.

5

Namen vseslovanskega projekta z delovnim naslovom *Primerjalna skladnja slovanskih jezikov druge polovice 20. stoletja*²⁷ je bil skladnje posameznih slovanskih jezikov vključiti v posplošene (univerzalne) vzorce primerjalnih obravnav. Tako so bili v smislu »posameznosti in posebnosti v splošnosti« tudi na slovenskem gradivu obravnavani in hkrati preizkušani posplošeni pomensko- in strukturoskladenjski slovanski stavčni obrazci, s tem pa je bilo opozorjeno tudi na skladenjske posebnosti slovenščine.

5.1

Skladenjsko označeni korpusi (drevesnice) postajajo pomembni jezikovni viri, saj naj bi na velikem vzorcu besedil dejanske jezikovne rabe v prihodnosti omogočali različne statistike glede vključenih skladenjskih struktur in o njihovi distribuciji. Prvi označevalni sistem korpusa SDT (Slovenska odvisnostna drevesnica – Slovene Dependency Treebank) je bil povzet po označevalnem sistemu korpusa Prague Dependency Treebank (PDT) in deloma prilagojen za slovenščino.²⁸

Literatura

APRESJAN, D. Jurij, 1964: O sil'nom i slabom upravlennii (Opyt količestvennogo analiza). *Voprosy jazykoznanija* XIII/3. 32–49.

APRESJAN, D. Jurij, 1967: *Eksperimental'noe issledovanie semantiki russkogo glagola*. Moskva: Nauka.

APRESJAN, D. Jurij, 21995: *Leksičeskaja semantika*. Moskva: Vostočnaja literatura RAN.

BUTTLER, Danuta, 1976: *Innowacje składowe współczesnej polszczyzny (Walencja wyrazów)*. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe.

ČECHOVÁ, Marie idr., 1996: *Čeština – řeč a jazyk*. Praha.

ČERMÁK, František, 2001: *Jazyk a jazykověda (Přehled a slovníky)*. Praha: Nakladatelství Karolinum.

DANEŠ, František idr., 1987: *Větné vzorce v češtině*. Praha: Academia.

DOBROVSKÝ, Josef, 1940: *Podrobná mluvnice jazyka českého*. (V redakcích z roku 1809 a 1819). Praha.

GROCHOWSKI, Maciej, KAROLAK, Stanisław, TOPOLIŃSKA, Zuzanna idr., 1984: *Morfologia, Składnia. Gramatyka współczesnego języka polskiego*. Warszawa.

25 O tem prim. K. Horálek (1967: 77); tovrstne ugotovitve nas posledično navajajo tudi na vprašanja, ali odtod izhaja tudi pojav in sploh osmišljanje logičnega osebkca.

26 Zadostitev slovničnim pogojem stavkotvornosti oz. zagotovitev t. i. »slovnice neodvisnosti/samostojnosti« je ena od prednostnih zahtev vremenskih povedi, o tem prim S. Karolak (2001: 120).

27 Vseslovanski projekt z delovnim naslovom *Primerjalna skladnja slovanskih jezikov druge polovice 20. stoletja* je v letih 2001–2003 vodil in koordiniral prof. dr. Stanisław Karolak, nosilka slovenskega dela projekta pa je bila prof. dr. Ada Vidovič Muha.

28 Slovene Dependency Treebank (SDT): <http://nl.ijs.si/sdt/>.

Slovanstvo v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi

- GREPL, Miroslav, KOMÁREK, Miroslav, KOŘENSKÝ, Jan idr., 1986, 1987: *Mluvnice češtiny (2 – Tvarosloví, 3 – Skladba)*. Praha: Academia.
- HAVRÁNEK, Bohuslav, 1953: Význam Josefa Dobrovského pro slovanskou jazykovedu. Josef Dobrovský (1753–1953). *Sborník studií k dvoustému výročí narození*. Praha: Nakladatelství ČSAV. 97–116.
- HORÁLEK, Karel, 1967: Predikačné kategórie slovenského slovesa. *Jazykovedný časopis XVIII/1*. Praha. 3–12.
- HRAKOVSKIJ, S. Viktor idr., 1985: *Tipologija konstrukcij s predikatnymi aktantami*. Leningrad: Nauka.
- ISAČENKO, V. Aleksander, 1954, 1960: *Grammatičeskij stroj ruskogo jazyka v sopostavlenii s slovackim. Morfologija* 1, 2. Bratislava: Izdatel'stvo Slovackej akademii nauk.
- IVANOV, V. Vjačeslav, 2004: *Lingvistika tretjevo tysjačelija (Voprosy k buduščemu)*. Moskva: Jazyki slavjanskoj kul'tury.
- JAKOPIN, Franc, 1968: *Slovnica ruskega knjižnega jezika*. Ljubljana: DZS. 333–336.
- KAČALA, Jan, 1982: Sémantická štruktúra vety a obsah vety. *Jazykovedný časopis XXXIII/1*. 3–10.
- KAROLAK, Stanisław, 2001: *Od semantyki do gramatyki*. Wybór rozpraw. Warszawa: Instytucja Slawistyki PAN.
- KOŘENSKÝ, Jan, 1984: *Konstrukce gramatiky ze sémantické báze*. Praha: Academia.
- KŘÍŽKOVÁ, Helena, 1968: Adverbiální determinace slovesná a větný vzorec. *Otázky slovanské syntaxe II*. Brno. 103–109.
- LOPATKOVÁ, Markéta, ŽABOKRTSKÝ, Zdeněk idr., 2008: *Valenční slovník českých sloves*. Praha: Nakladatelství Karolinum.
- MELČUK, A. Igor, 1995: *Ruskij jazyk v modeli »smysl – tekst«*. Moskva, Dunaj.
- Morfologija slovenskega jezika*, 1966. Bratislava: Vykadatel'stvo Slovenskej akademie vied.
- ŠTÍCHA, František (ur.), 2006: *Možnosti a meze české gramatiky (MM)*. Praha: Academia.
- MRÁZEK, Rudolf, 1976: Problematika tzv. hierarhizace propozice. *Slovo a slovesnost XXXVII/2*. 86–97.
- ORLOVSKÝ, Jan, 21965: *Slovenská syntax*. Bratislava: Obzor.
- PADUČEVA, V. Elena, ROZINA, R. I., 1993: Semantičeskij klass glagolov polnogo ohvata: tolkovanie i leksiko-sintaksičeskie svojstva. *Voprosy jazykoznanja XLII/6*. 5–16.
- PADUČEVA, V. Elena, 22007: *O semantike sintaksisa (Materialy k tranformacionnoj grammatike ruskogo jazyka)*. Moskva: KomKnjiga.
- PÁLEŠ, Emil, 1990: Sémantické roly slovenských slovies. *Jazykovedný časopis XLI/1*. Diskusie. 30–48.
- SGALL, Petr idr., 1986: *Úvod do syntaxe a sémantiky (Některé nové směry v teoretické lingvistice)*. Praha: Academia.
- SIMEON, Rikard, 1969: *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Slovar slovenskega knjižnega jezika (SSKJ) I–V*, 1970, 1975, 1979, 1985, 1991. Ljubljana: DZS.
- ŠMELEV, D. Aleksej, 1998: Tipy »nevyražennyx valentnostej«. *Sbornik naučnyx statej Semiotika i informatika* 36. Moskva: Russkie slovary.
- ŠVEDOVA, Ju. Natal'ja, 1964: Determinirujuščij ob'jekt i determinirujuščee obstojatel'stvo kak samostajatel'nye rasprostraniteli predloženiya. *Voprosy jazykoznanija XIII/6*. 77–93.
- ŠVEDOVA, Ju. Natal'ja, 1980: *Russkaja grammatika II*. (Sintaksis). Moskva: Nauka.
- TOPOLIŃSKA, Zuzanna, 1981: *Remarks on the Slavic Noun Phrase*. Prace Instytutu języka polskiego 37. Wrocław.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1976, 42000: *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1982: *Nova slovenska skladnja*. Ljubljana: DZS.
- ULIČNÝ, Oldřich, 2000: *Instrumentál v struktuře české věty*. Praha: Universit Karlova v Praze, nakladatelství Karolinum.
- VIDOVIČ MUHA, Ada, 2000a: Čas v besedi (Tipologija leksikalne večpomenskosti). Orel, Irena (ur.): *Čas v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi*. XXXVI. seminar slovenskega jezika, literature in kulture. Ljubljana: Filozofska fakulteta. 85–109.
- VIDOVIČ MUHA, Ada, 2000b: *Slovensko leksikalno pomenoslovje. Govorica slovarja*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- VINOGRADOV, V. Viktor, 1947: *Ruskij jazyk (grammatičeskoe učenie o slove)*. Moskva, Leningrad.